

Perneczky Géza

CSONTVÁRYRÓL – AZ INTERNETEN SZÖRFÖLVE

Passuth Krisztinának, az ünnepeltnek és Markója Csillának, a jelen kiadány szerkesztőjének írom ezeket a rögtönzött sorokat. Mert hogy eleget tegyek egy nagyobb lélegzetű feladatnak, ahhoz sem a rendelkezésre álló idő, sem a terjedelem nem elegendő – és főleg nem Csontváry kapcsán, akivel most megint összehozott a véletlen. Hadd köszönjem meg Molnos Péternek is, hogy segítségemre sietett. Amikor rájöttem, hogy noha ismerem Csontváry kötetét, de itt Kölnben nem tudom kézbe venni, akkor volt olyan rendes, hogy a kötet digitális változatát azonnal elküldte nekem.¹

* * *

Először is lássuk a véletlent. Nemrég kezembe került egy több mint húsz évvel ezelőtt a pesti Közgazdasági Egyetemen tartott előadásom hangfelvétel alapján lejegyzett szövege *Magyar avantgárd: provincializmus, vagy autonóm fejlődés* címmel, amit most olvastam el először, és megütköztem azon, hogy mennyire improvizatív voltam (már nem segíthetett az élőszó közvetlensége, ami sok mindent megbocsáthatóvá tesz...). Azonnal megírni rendesebben is! – adtam ki a jelszót.

De minél inkább szaporodott gépemen a szöveg, annál világosabb lett, hogy a megcélzott fejlődési modell, a Kárpát-medencén belüli avantgárd sajátos alkata, különösen úgy, hogy hihető legyen legalábbis félig-meddig autonóm jelenség mivolta, bizony nem tűnt sikeresen körvonalazhatóknak. (Emlékeztetnék rá: a Kassák-körből mindaz, ami nemzetközi rangúvá vált, már a Kárpát-medencén kívül született, hiszen bécsi fogantatású volt, közvetlen forrásai pedig még messzebbre vezetnek: Berlinbe, Weimarba, az oroszokhoz).

Marad a preavantgárd, mert ott rendelkezünk egy vitathatatlanul elsőrangú mesterrel, Csontváryval, aki aztán autonóm volt a javából, mi több, sokáig éppen ez volt a baj vele. (S lehet, hogy végig itthon is maradt, erre visszatérek még). Ám az derül ki lépten-nyomon, hogy minél többet próbál feltárni a kutatás, annál kevesebbet tudunk meg róla teljes bizonyossággal. Molnos könyvének talán az a legvirtuózabb teljesítménye, hogy képes kézen fogni az olvasót, és az ún. „nagy önéletrajzot” használva vezérfonalként úgy végigvezetni az anyagon, hogy közben finoman és szépen, ahogy a sebész távolít el egy agydaganatot, meggyőzi arról, hogy ne higgyen a legendáknak. Forgassa csak Csontváry kései írásait (magát az önéletrajzot

¹ Molnos Péter: *Csontváry. Legendák fogságában*. Budapest, 2009.

is) némi fenntartással, mert ugyan nem kételkedhetünk a festő jóhíszeműségében, de egy megcsalt, jóvátehetetlenül magára hagyott lélek háborog itt, próbál a korszakban divatos fogásokba, elvárásokba és tekintélyekbe kapaszkodva olyan karriert felrajzolni magának és a nyilvánosságnak, amit, ahogy hitte, eredetileg a legfőbb Pozitívum gondolt ki a számára... Hadd tegyem hozzá, Molnosnak nemcsak ez sikerült, hanem az is, hogy fél évszázaddal Németh Lajos monográfiája után letegyen az asztalra egy tudományos igényű, mégis könnyen olvasható, koherens könyvet, amely iránymutató lehet újabb évtizedekre is.

Abbahagytam tehát az avantgárd kapcsán munkába vett közép-európai modellt, és úgy gondoltam, maradjon Csontváry. S mivel az utóbbi időben lépten-nyomon felbukkantak azok a kérdések, hogy mennyiben voltak hatással Csontváryra az előképek, köztük a régi századfordulós levelezőlapok, egy este nagy lélegzetet vettem, és az internetbe merülve ilyenek után kezdtem kutatni. Másfél-két óra szörfölés alatt (az ismétlődő darabokat is beleszámítva) 20–25 olyan századforduló körüli képeslapra leltem (részben kézzel színezettek, de több esetben színes litográfiákra és egy sor közönséges ofszetre is), amelyekről azonnal egy-egy Csontváry-kép juthatott az eszembe (később kiderült, hogy ezek közül ötöt már Molnos könyve is ismert). A legszebbeket ki is mentettem.² Köztük volt például több változatban is a dalmát Trau (ma Trogir) főtere az óratoronnyal, amit Csontváry (láthatólag pontosan a levlapokra támaszkodva) *Visszatekintő nap Trauban* címmel festett meg. A levlapváltozatok azt is lehetővé tették, hogy valószínűsítsem, a fekete-fehér ofszet (egy fotóadaptáció) lehetett az eredeti verzió, mert ezen még ott vannak a lefényképezett járókelők is (akiket ezek szerint nem Csontváry hagyott el, hanem már korábban a másik, a színes litováltozat tüntetett el a képről). Ha nem feltételezhetnénk, hogy Csontváry dolgozott olyan meglepő pontossággal a képeslapok után, akkor csak ennek az ellenkezője lenne lehetséges, vagyis az, hogy Trau főterét

² Tulajdonképpen csak két forrás bizonyult tényleg kiadósnak: Az egyik az Ansichtskartenversand.com, amely a Bartkó-Reher-féle antikvitás levlaprészele, ez másfélmillió (motívumok és témák szerint csoportosított) régi képeslevelezőlapot kínál fel állandóan aktualizált online katalógusán. A másik az akpool.de Onlineshop für alte Ansichtskarten (hasonlóképpen csoportosított anyaggal). Ennek a forgalmáról csak az az adat tájékoztatott, hogy naponta ezer új képeslap kerül kínálatra náluk. Mindkét cég kb. 1–5€ közti áron árulja a gyűjtőknek képeslapjait. Egy harmadik vállalat, a delcampe.net tulajdonképpen egy több antikvitásterületet is felölelő nemzetközi hálózat, amelynek különféle profilú honlapjai vannak, és ha ezeken képeslapokat keresünk, néha 20–40 milliós raktári készletre bukkanhatunk. Itt megmaradtam a szűrőpróbáknál, mert az derült ki, hogy az egységes sémák szerint vezetett katalógusaikba csak regisztráció után lehet belépni, és ahol ez esetleg nem kötelező, ott is az a gyakorlat, hogy még bélyegnagyságban sem kimenthető a tájékoztatásul közölt képeslap-reprodukciók. Sok olyan online portál is van az interneten, amelyek csak egy-egy ország vagy város képeslapmotívumait árulják, természetesen inkább csak a gyűjtők szűkebb otthonául szolgáló európai országokból. Azzal, hogy megelégedtem az engem érdeklő képeslapok kis pixelszámú változatainak kimentésével, csak félmunkát végeztem, hiszen a Csontváryval kapcsolatos érdekesebb levlapokat azonnal meg kellene vásárolni (és esetleg a Magyar Nemzeti Galéria adattárának adni?).

építették meg és fényképezték le Csontváry már elkészült festménye alapján – ami persze abszurdum.³

De nem csak ennél az egy képnél mellbevágóak a megegyezések. A sok mostari hídát ábrázoló képeslap közül, melyek abban az időben forgalomban voltak, 95%-os megfelelést ad legalább egy levelezőlap (ez már Molnosnál is szerepelt)⁴, egy másik most talált változat arányát pedig 80%-ra saccolom.⁵ A schaffhauseni vízészt ábrázoló levlapváltozatok között is több olyant találtam, melynek szüzséjét messzemenően átvette Csontváry (még az olyan apró részletekben is, mint amilyen a távoli hídon végiggördülő vonatocská képe).⁶ E képeslap egyik színes változatáról először azt hittem, hogy kézzel festett darab, mert annyira merész effektekkel, vérpiros és azúrkék víznyalábokkal volt színezve. De *Rheinfall bei Beleuchtung* volt a jelenet címe, és jobban megvizsgálva ki is derült, hogy ez esetben a színezés is a litografált levlapot készítő nyomda munkája. Vagyis időnként tényleg megvilágíthatták a Rajnát Schaffhausennél, és ez volt az, ami a képeslapot készítő nyomdai technikust is meghihtette.⁷

Találkoztam már olyan interpretációval is, melynek kapcsán valaki egy ilyen nyomdailag durván színezett képeslappal azt akarta bizonyítani, hogy a színek a valóságban is szokatlanok voltak, és nem csak az egyéni palettát használó Csontváry rugaszkodott el a természettől ennyire. Arra persze nem gondolt az önjelölt szakértő, hogy akkoriban még nem volt színes fényképezés, ami azt jelenti, hogy mindegy, melyik koloritot tekintjük hitelesebbnek, a levelezőlap színei semmit sem bizonyítanak, valamennyi színeffekt kézi munka, utólagos és önkényes applikáció. Még a színeknél maradvá: a nagy *Taormina* egén látható hatalmas sárga színeffekt kapcsán is azt lehet néha hallani, nem véletlen, hogy ott van ez a szín már a századfordulós levlapokon is, hiszen nem egyéb az, mint az Etna kengázás kigőzölgése, amit lám Csontváry is megfigyelt (micsoda realizmus...!). A kén-dioxid azonban sajnos szintelen, mindennapos dolog viszont, hogy az ég alja napközben is erősen sárgás vagy vörhenyes legyen, egyszerűen a szmogos szennyeződés miatt – és nem csak vulkánok közepében. Azok a kisasszonyok, akik annak idején (felteszem, akkordmunkában fizetve...) vízfestékekkel színezték ki az ofszetnyomású képeslapokat, jobban tudták ezt, és alkalmazták is a módszert, hiszen egy kis sárga vagy rózsaszín pír nem hat valószínűtlennek, de „megszépíti” a lapokat. Hasonlóan hálás dolog – a napszaktól függetlenül is – némi vörhenyes izzást adni a felhőknek (merem állítani, hogy Csontváry is eltanult tőlük valamennyit, hiszen alig találunk nála makulátlan fehérrel világító felhőket).

Ezt a kis áttekintést azzal zárnám le, hogy felhívom a figyelmet arra, hogy Herman Lipót már az 1936-os Csontváry-kiállítás kapcsán teljes természetességgel emlí-

³ Az itt említett két képeslap forrása: AKversand.com-6634335 és 6940796 számú levlapok a fenti Bartko-Reher cég katalógusában.

⁴ AKversand.com-7359068.

⁵ AKversand.com-7345037.

⁶ Így pl. „Rheinfall mit Schloß” címűnek, AKversand.com 6487016.

⁷ AKversand.com-7061128.

tette, tud róla (hiszen a kávéházi asztaltársaságuk is közös volt), hogy Csontváry „Utánzott másokat, másolt, még *színezett képes levelezőlapokat* [kiemelés tőlem] is, impressziókat vett olajnyomatokból s elismert mesterekből [...] e sok elemből mégis kihoz valami rendkívüli *egységet* [...] Elfelejtjük, hogy mit tanultunk [...] A mindenséget és a minden mögött rejtelmesen létező istenséget érezteti”. Ez a szöveg negyven éve benne van a Csontváry-émlékkönyvben. Lehet, hogy csak az én hibám, de nem emlékszem rá, hogy felfigyelt volna rá bárki.⁸

* * *

Az interneten végzett próbálkozásaimnak volt egy másodlagos eredménye is: feltűnt, hogy sok közel-keleti levelezőlap egy bizonyos Friedrich Perlberg festményei alapján készült. Utánanéztam, hogy kivel is van dolgom. Kiderült, hogy ez a festőművész egy olyan család gyermeke, amelyben mindenki festett. Közülük Friedrich mint tájfestő lett híres, különösen orientális tárgyú tájai váltak népszerűvé.

Azt is megtudtam róla, hogy csatlakozott II. Vilmos császár kíséretéhez (illetve a terepet tudományos-kulturális szempontból feldolgozó különítményhez), amikor a német császár 1898-ban másfél hónapos palesztinai útra kelt, hogy afféle zarándokként meglátogassa a Szentföldet, és jelen legyen Jeruzsálemben egy német alapítású templom felavatásánál is. Az utazásnak nagy sajtója volt, utólag még albumszerű kiadványokat is megjelentettek róla, Perlberg pedig elérte, hogy a helyszínen készült akvarell-vázlataiból színes ofszet-levelezőlapokat készítsenek, méghozzá olyan példányszámban, hogy még ma is külön honlapon kínálja egy angol cég a „postcard artist Perlberg” akkor készült levlapjait a gyűjtőknek.⁹ Lehet, hogy Csontváryt is megérintette ez a nemzetközivé dagadó esemény, hiszen még évekkel később is fő feladatának tartotta, hogy a Szentföldre menjen, és ott nagyalakú bibliai tárgyú képeket fessen. Igaz, Perlberg képei megmaradnak a lelkiismeretesen rögzített tájmotívumoknál, és sajnos nem is érdekesek, alig van köztük olyan, amit kapcsolatba hozhatnánk Csontváry festményeivel. Persze Perlberg sem mulaszthatta el, hogy cédrusokat fessen vagy a Panaszfal előtt felgyűlt zsidókat.¹⁰

Fontosabb hozadéka volt az internetezésnek, hogy a képeslapok között feltűnt néhány Carl Anton Rottmann-festmény adaptációja. Rottmann nevét nálunk Csontváry kapcsán először Jászai Géza említette meg.¹¹ Jászai ötvenhatos emigráns volt,

⁸ Herman Lipót: „Csontváry”. Pesti Napló, 1936. május 8. – Közölve: *Csontváry-émlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztká Tivadar írásából és a Csontváry-irodalomból*. Vál. és emlékezéseivel kiegészítette Gerlóczy Gedeon. Bev. és szerk. Németh Lajos. 3. bőv. átdolg. kiad. Budapest, 1984. 227.

⁹ A Perlberg-képeslapok a már jelzett német képeslapcég angol leányvállalatának kínálatán szerepelnek, ld.: <https://www.google.de/#q=perlberg+akpool.co.uk&>

Ld. még Perlbergről: https://de.wikipedia.org/wiki/Perlberg_II._Vilmos_palesztinai_útjáról:

https://de.wikipedia.org/wiki/Pal%C3%A4stinareise_Kaiser_Wilhelms_II.

¹⁰ akpool.de-1304222 és AKversand.com-6927919.

¹¹ Jászai Géza: *Csontváry, kritikai jegyzetek*. München, 1965.

aki Münchenben szerzett művészettörténész-diplomát, majd a müncheni művészeti múzeum munkatársa lett. Ott figyelt fel az 1963-as Csontváry-kiállítás után kialakult magyarországi vitákra, és mivel bosszantották őt az eközben kialakult végletes ítéletek, józanságra intett, és arra emlékeztetett, hogy Csontváry 1894-ben, amikor a Hollósy-féle magániskolát látogatta, láthatta a müncheni Hofgarten nyitott árkádsorának a falára applikált Rottmann-féle romantikus ízű tájakat. Ezek – ahogy Jászai tudta – enkauszтика-technikával készültek, ezért különösen eleven erővel ragyoghattak, így feltételezhető, hogy Csontváryra is hatottak. Amikor Jászai még Münchenben volt egyetemi hallgató, de még sokáig utána is, a Rottmann-féle képek nem voltak megtekinthetőek, mert restaurálták őket. Nagyon megviselte őket ugyanis a bajor időjárás, és az a körülmény, hogy a 400 kilót nyomó, fémlemezre applikált vakolatáblákat (mert ilyenek a Rottmann-féle „hordozható” freskók, állítólag „füllük” is volt már kezdettől fogva) a második világháború alatt súlyuk miatt csak az árkádsor pincéjébe tudták menekíteni.

Az erről szóló irodalmat olvasva¹² most azt is megtudhattam, hogy a csaknem 30 táblából álló itáliai sorozat nem enkauszтика-technikával készült (ahogy azt Jászai tudta), hanem igazi freskótechnikával. De már Rottmann megélte, hogy a nyirkos klíma kezdte tönkretenni azokat, ezért a következő képciklust, amely görög tárgyú képek sora volt, az antikvitásban használt enkauszтика-technikához hasonló, viaszból és gyantából kevert kötőanyaggal festette, ezek a képek az elkészültük után már nem is kerültek az árkádsorba, azóta is a Neue Pinakothek egyik különtermében őrzik őket. Voltak tehát Csontváry idején Münchenben enkauszтика-képek, de nem az árkádsorban. Kérdés persze, hogy járt-e valaha is Csontváry a Neue Pinakothekben, és hogy látta-e ott a görög tárgyú képeket? Mivel az olajfesték mellett sokszor freskószerű hatásokat is keresett, és olyan kötőanyagokat is használt, melyeknek pontos összetétele máig sem egészen tisztázott, egy igenlő válasz nagy jelentőségű lenne. Egyébként az itáliai tárgyú sorozat képeit, amelyekkel Csontváry biztos, hogy találkozott a Hofgartenben, ma a müncheni Residenzmuseumban őrzik – ott meg is tekinthetőek. Hogy miként sikerült a restaurálásuk, arról a Zentralinstitut für Kunstgeschichte honlapja ad színes diasorozat formájában informatív és elgondolkodtató képet.¹³

(Ha már szóba került a festékek kérdése, innen figyelmeztetném az illetékeseket arra, hogy a magyar nyelvű Csontváry Wikipedia-címszó szövegében még mindig azt olvashatjuk, hogy „...az olajmentes, anilinalapú festékek köszönhető műveinek színtartóssága... Csontváry a közelben lévő Gácsi Posztógyárból szerezte be

¹² Rottmann történelmi tájképeiből 1998-ban kiállítás nyílt a Hypo-Kulturstiftung és a Bayerische Staatsgemäldesammlungen rendezésében a müncheni Hypo-Kunsthalleban. Katalógus: *Landschaft als Geschichte - Carl Rottmann, 1797-1850. Hofmaler König Ludwigs I.* Hrsg. Heilmann Christoph. München, 1998. További közlemények a német Wikipedia terjedelmes szócikke mellett: az itáliai tárgyú freskókról (Residenzmuseum): <http://www.residenz-muenchen-blog.de/?p=1045>, a görög tárgyú ciklusól (Neue Pinakothek): <https://www.pinakothek.de/kunst/carl-rottman/kopaissee>

¹³ Ld.: <http://www.zi.fotothek.org/NZ/kuenstlerliste/Rottmann,%20Carl>

ezeket... a felhasználatlanul megmaradt festékporkészletét vehette át Csontváry, ami az olajfestékekhez képest ingyen volt...” Ámde az anilinfestékek színes tintához hasonló, egy vagy több benzolgyűrűre emlékeztető atomcsoportból álló vegyületek, olyan folyadékok, melyek csupán hidrogén-, oxigén-, szén-, valamint nitrogén- és kénatomokból állnak, vagyis illanóak, könnyen felbomlanak, és azok a fajtái, amelyek Csontváry idejében voltak, nem tartalmaztak porítható anyagokat, különösen fénoxidokat nem, ami a legtöbb festékpigment anyaga. Ilyen pigmentekből mindenki képes lenolaj vagy más kötőanyag hozzáadásával a tubusos festékekkel versengő minőségű festéket készíteni, de akár olajmentes temperát is – nap mint nap meg is teszik ezt. Ingyen persze ez sincsen, mert a pigmentek, vagyis a porfestékek nem olcsók.

A Magyar Tudományos Akadémia XRF spektrométer technikájának segítségével egy tudományos munkatársakból és restaurátorokból álló csoport – őket megemlíti a Wikipedia-címszava is – pont az ellenkezőjét állapította meg Csontváry képeiről, mint amit a magyar Wikipédia.¹⁴ Minden Csontvárynál előforduló színnek megtalálták ugyanis a megfelelő fénoxid-megfelelőjét, más festékféleségek meg nem bukkantak elő. Az anilinfestékek, a legjobb minőségű színes nyomdafestékek még ma is, 100 évvel Csontváry után is kifakulnak az erős napfény hatására, művészeti célra tehát alkalmatlanok – lásd a kirakatokba tett színes műnyomatokat. Ha Csontváry ilyen festéket használt volna, képei ma csak piszkos-fehér vásznak lennének, melyekről elszállt közben minden motívum. Talán érdekes kulturtörténeti adalékként egészítenék ki Munkácsy bitumenes alapozású festményeit, melyek szinte teljesen befeketedtek.)

* * *

Összefügg a képes levelezőlapok egyre fontosabbnak tűnő szerepével az a csiklandós kérdés is, amit Molnos Péter óvatosan fel-felemlít, nevezetesen, ha igaz, hogy Csontváry legtöbb tájmotívuma beszerezhető volt már színezett képeslapon is – és nehéz tagadni, hogy használta is munka közben az ilyen Ansichtskártyákat a mester –, akkor az is elképzelhető, hogy ki sem kellett mozdulnia Gácsról vagy később a budapesti Fehérvári úti műterméből ahhoz, hogy megfesthesse egész életművét. Fölmerülhet persze a kérdés, hogy árultak-e a magyar trafikokban annak idején ori-

¹⁴ Összességében Csontváry valamennyi korszakát képviselő kilenc festményét vizsgálták meg ebből a szempontból: *Héja hófajddal*, 1893; *Almát hámozó öregasszony*, 1894; *Dalmát hegy*, 1900; *Vihar a Hortobágyon*, 1903; *Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben*, 1904; *Baalbek*, 1906; *Magányos cédrus*, 1907; *Mária kútja Názáretben*, 1908; *Sétalovaglás*, 1909. A vizsgálat eredményét ld.: Velledits Lajos – Dezső József – Kaposvári Ferenc – Sajó István: Természettudományos vizsgálatok Csontváry palettájának megismerésére a Janus Pannonius Múzeumban. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 50/52. 2008. II.: 230–240. – lényeges ebből a szempontból a publikáció utolsó két oldala. Interneten is elérhető PDF formátumban: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_BARA_JPM_evkonyv_2005_2007_02/?pg=231&layout=s

entális képeslapokat – vagy pedig mégis az a helyzet, hogy ha másért nem, de néhány képeslapért mégis vonatra és hajóra kellett ülnie?

Koronatanúnak a Japán kávéház művészeit hívnám az utazások vs. képeslapok kérdéshez, akiknek egy vagy másfél évtized alatt előbb-utóbb nyilván feltűnt volna, hogy az utazásairól közlékenyen mesélő Csontváry notóriusan hazudozik. Sokféle élcet engedtek meg maguknak a patikus rovására, de úgy tudom, ilyesmiről soha nem esett szó. De vannak más hangok is. Sinkó Katalin csak két Csontváry-dolgot publikált, de mégis úgy érzem, ő volt az, aki a legavatottabb kézzel nyúlt az életműhöz. Ő elhiszi Csontvárynak, hogy gyakran utazott: „Az energia problémáját olyan lényegesnek tartotta, hogy télen nem is fűtött, hiszen a szemet elégetni bűn – vélte...” (írja Sinkó Wilhelm Ostwaldnak és a nézeteivel rokon, Magyarországon is működő pozitivisták gyűlekezeteknek Csontváryra gyakorolt hatását elemezve. Így folytatja: – „A természet nem azért raktározta el a szemet az évmilliók során [...] hogy mi elégessük azt. A délebbi tájakra tett gyakori téli utazásainak ez is egyik indoka lehetett.”¹⁵

Magyarán: Csontváry fázott, és ezért utazott – ez elgondolkodtató. Ha tényleg így lenne, hozzátenném azt is, hogy jól ismert, Csontváry a szegedi árvíz idején szerzett súlyos megfázásából később krónikus légcsőhurut lett. Márpedig ennek tüneteit a kor polgársága (...arany békeévek...) a szárazabb és melegebb déli tájakra tett utazásokkal szokta volt enyhíteni. Tényleg könnyen ment ez akkor, csak minimális útipapír és valamennyi pénz (aránylag szerény összeg) kellett ahhoz, hogy délre utazzon valaki, ha nem volt nagyon igényes, akár hónapokig maradhatott ott. Csontváry, aki nagyon be tudta osztani a patikája után húzott bérét, miért ne utazhatott volna néha a mediterrán partokra, akárcsak egészségi okokból is? Arról nem is szólva, hogy festőművész volt, akit kifejezetten érdekelték a szentföldi és közelkeleti témák. Tudjuk, gácsi korszakában szeszt mért a patikájában, azt sem felejtettük el, hogy ezzel jól keresett, vagyis még nem volt az a hebrencs, kiáltványokat írogató megszállott.

A baj inkább az, hogy csak akkor írt részletesebben az útjairól, amikor már nem festett, és az egészségi állapota is tovább romlott, nemcsak légcsőhurutja miatt, hanem egyéb zavarok okán is. Ha a jegyzeteiben az utazásairól szól, úgy kapkod, mintha közben egy térképen szánkázna idegesen a tenyerével – kifejezetten zavaró, és egy idő után nehéz is követni. Alibit keresett? Sokáig arra gondoltam, hogy talán nem a sikerekről szóló beszámoló, hanem inkább a kisebb-nagyobb bukásait leíró úti élményei lehetnek hitelesek, amikor például a viharos tengeren utazott, vagy mikor „intésben részesült”, de Molnos éppen ezekről írja, lehet, hogy csak melodramatikus hatásra törekvő képzelgések voltak.

Megpróbáltam elképzelni, hogyan festhette Csontváry az esti hangulatú, kevert fényű képeket – alkonyi színcsíkok villanyfényvel beoltva, egy kevés holdvilággal

¹⁵ Ezt az idézetet Sinkó Katalinnak abból a hozzám küldött kézíratos tanulmányából veszem, amit nem sokkal később a *Madonna-festő* címen jelentetett meg. (*Művészettörténeti Értesítő*, 15, 40. 1991. 156–174.) A megjelent cikkben ez a kitérő már nem szerepel.

keverve, de lehetett az telihold is néha... Egy biztos, nem a motívum előtt állva festette őket a félhomályban, palettával a kezében! Talán ezek a képek is amellet szólnak, hogy meglátogatta a levlapokról már ismert szüzséket, miközben váratlan dolgok is történtek, például megkapta őt a virágzó fák látványa, a lámpafénnyel kevert alkonyati pír kulisszaszerű képe, a sötét víztükörbe majdnem beleolvadó éjszakai halászok alig kivehető motozása... Talán úgy történt, hogy rászokott arra, hogy hazatérve ezeket is megfesse. De aztán arra gondoltam, hogy mennyivel egyszerűbb lehetett kitalálni őket, és hozzáképzelné a részleteket. Sok ilyen képén még „normális” a vászon egyik fele, és csak a jelenet másik oldalát borítja be egy ismeretlen eredetű árnyék, ilyenkor indulnak be aztán a kozmikus változásokat érzetető események is. Igen, talán egyszerűen magával rántotta őt ilyenkor a tehetsége – akkor fölösleges lett volna utaznia is?

Mi lehet a véleményem?

* * *

Kis képeinek majdnem a fele ilyen kompozíció, sokszor a címben is ott szerepel a különös fénykonstelláció, még többször fordul elő azonban az, hogy a címből még semmi nem következik, de a képen aztán elmozdulnak a helyükről a napszakok!

Ilyen például *Kairói pályaudvar* című festmény 1904-ből. A majdnem közepén álló fehér házcsoporthoz mögött, kissé a fák lombjától is eltakarva ott ül sápadt fényével talán a telihold, mindenesetre egy fakó égitest, de valami nagyon szabálytalan dolog történik most vele. Sugárzása, mint egy hideg elektromos delez, átnyúlik, szinte áthajlik a háztetők felett, és már nem is túlról, hanem a mi oldalunkról világítja meg a ház falát – jajj, nem szabad ilyet csinálni! – mondanám, amikor észreveszem ezt. Ha gyerekek festenek ilyet, akkor az talán elmegy. De különben...? „Unheimliche Begegnung der dritten Art...” Ezt a hangulatot Csontváry már a *Titokzatos szigetnél* is pedzette (1903), de igazán perfektté akkor tette a játékot, amikor látszólag semmi különösöt nem akart mondani vele, hiszen nem állt szándékában megkeverni a tényeket. Olyan ez, mint az első hallásra szokványosnak tűnő kávéházi zene, amelyre az ember nem figyel. Jól is teszi, mert különben kiderül, hogy a gerincvelőnkön játszik valaki a gordonka húrjai helyett.

Az interneten való szörfölésnek köszönhetem, hogy még egy érdekes epizódra leltem. Azt a módszert követtem, hogy beírtam a keresőbe egy-egy helységnevet, így például Szigetvárt, bár tudtam, hogy arra, hogy egy képeslapon Zrínyi kirohanását kapjam cserébe, nem lehet semmi esélyem. De a google által felkínált képanyagban tallózva mégis előkerült egy magyar eredetű képeslap – ugyanannak a színes ofszet-kompozíciónak a különböző alkalmakhoz igazított változata.¹⁶ Az Ansichtskártyák

¹⁶ A képeslapnak több változata is felmerült, az eléggé kopott eredeti verziók mellett egy tisztább képű változat is „Sinkó Bélyeg Galéria” címsorral. Az ezen szereplő négysoros magyar nyelvű szöveg talán a képeslap egyik kisebb betétképeként látható oroszlános emlékmű feliratát ismétli meg. Ezt egy rövidebb német nyelvű (szintén nyomtatott) idézet egészíti ki Wilhelm E. Budapest 21 Sept 1897 aláírással.

ama fajtájából való volt, amelyen játékosan elhintett, szögletes és köríves keretekbe foglalt látképi motívumok sorakoznak fel – ez esetben egy olyan jelenet is, amely Johann Peter Krafft Zrínyi kirohanását ábrázoló sokalakos képének volt egyik részlete (a festmény eredetije a MNG-ben van).

Az volt az első reakcióm, hogy micsoda pech, hogy ez a képeslap soha nem kerülhetett Csontváry kezébe, mekkora kavargást festett volna belőle, talán egy korai datálású Panaszfal-féleség veszett el vele! De aztán megráztam a fejem. A szigetvári jelenetet ábrázoló Csontváry-kép 1900-as dátumot visel, ő ekkor még nem volt felkészülve komolyabb méretű és bonyolultabb felépítésű munkák festésére, különben is, inkább a Szentföldön festendő bibliai jelenetek jártak a fejében. Ám a később kialakult jelképrendszeréből már ezen a képen is megjelenik valamennyi. Például a helyszínt szegélyező fák egyikéknékdramáian letört, csonkán meredő ága ilyen – a cédrusok juthatnak az eszünkbe. Elgondolkodtam azon, hogy ez a megmosolyogni való kompozíció, a vidéki kúriához vagy vármegyeházhoz hasonló „várépülettel” és az őt körülvevő, szeretettel részletezett (már majdnemhogy idilli hangulatú) növényi díszekkel, tényleg nem lenne több, mint csak egy karrierje elején álló festő ügyetlen rezsimunkája? Hátha az a helyzet, hogy mi vagyunk azok, akik nem reagálunk eléggé érzékenyen erre a több lélektani réteget összemósó képre?

Mit véd itt meg a főhős – csak a lángokban álló várat? Vagy esetleg a himnikus rajongással tisztelt „természetet” is? A kép inkább hasonlít azokra a napilapokban megjelent rajzos illusztrációkra, amelyek nem történelmi kulisszák közt játszódó csatajelenetet, hanem korabeli *párbajt* ábrázolnak. Mit is látunk a képen? Zrínyi a kíséretét a kapualjban hátrahagyva egyedül jelenik meg a színen, a korszak párbajainak előírásait követve féloldalasan az ellenfél felé fordulva, álló testtartásban célozza meg marokfegyverével azt a törököt, aki a gémeskút elé lépve azon van, hogy a puskájával lelője őt. (Apró hiba persze, hogy Zrínyi már közben leterített egy törököt, aki a földön fekszik, az ilyesmi nem egészen fair...). De hagyjuk a kicsinyes részleteket! A festő tényleg Zrínyi tisztelője lehetett, ám mire készen lett képével, abból talán a rejtett önarcképek egyik esete lett... Érezzük, Csontváry nem lehetett annyira „tehetségtelen”, hogy a várvédők halálra szánt kirohanását ennyire egy személyre redukálva képzelje el.

Úgy gondolom, hogy itt – legalábbis részben – azoknak az értékeknek a védelméről van szó, amelyeket Csontváry már azokban az években is vallott, később pedig egyre eltökéltebben és szenvedélyesebben, egy misszionárius hősiességével hirdetett.

* * *

Vagyis nem jutottam megnyugtató eredményre abban, hogy valószínűsítsem, miként festette a képeit, hogy mennyit utazott, hogy tényleg látta-e közelebről is motívumait, és hogy képeinek valamennyi helyszínét tényleg leellenőrizte-e, vagy csak a lényegesebbeket kereste fel (ezeket aztán akár többször is) – valószínűleg soha nem kapunk egyértelmű válaszokat ezekre a kérdéseinkre. Nem mi vagyunk felké-

születlenek, Csontváry volt túl szabálytalan művész, aki állandóan, szinte reflexszerűen, ahol csak tehette, megkerülte az akadémiai szabályokat is, ahogy festőkollégáit, az őt körülvevő szűkebb közvéleményt is nem egyszer az orránál fogva vezette. Meg volt győződve róla, hogy ő jobban tudja, mi a teendője, nem is figyelt oda életvitelének külső részleteire. Addig, amíg tövig nem égett a gyertyája, egyszerűen csak lobogott, miközben ő sem tudott róla, hogy miként teszi ezt.

Megfigyeltem, hogy a vele foglalkozó szerzők, ha megégetik menet közben az ujjukat, gyorsan magyarul kezdik, mit kell például „napútfestészet” alatt érteni. Ez is híres kiterővé vált, lassacskán könyvtárnyit írnak róla. Holott már Jászai is arra intett, hogy egyszerűbb a helyzet: Münchenben plein-air helyett a „Sonnenmalerei” járta (a napfestészet, pontosabban: a napfénynél való festészet), ott tanulta meg Csontváry ezt a francia-német nyelvi fordulatokkal operáló szóhasználatot, és ennek pótlására találta ki – nem azonnal, nyilván sokkal később – a magyar változatot a napúttal. A nehezebben megérthető „valeur”-ból (értsd: értékből, színértékből, világtitási értékből) lett az 1903 körül megfogalmazott, Csontváry által „világítási fokozatoknak” nevezett jelenség – ez még akadémiai szempontból is hibátlan fogalmazás. Hogy mi a plein-air viszonyok között megfestett valeur, annak megértéséhez persze nem elég ezt hallani, ki kell próbálni a gyakorlatban is. Ismerni kell a színeket, meg kell figyelni kölcsönhatásaikat, hogy miként változnak a különböző fényben, és azt, hogy milyen játékaik lehetnek a reflexeknek, a visszaverődéseknek, miként lehetnek világos árnyalatúak még az árnyékok is a képen (mindezt tanítják is ott, ahol a természet utáni festészet a téma).

Lehet, hogy a „napút” a valeur adaptálásával egyidejű neologizmusa volt Csontvárynak – bár szebb lenne úgy tudni, hogy amíg tényleg festett, addig nem is volt szüksége ennyire árnyalt kifejezésekre. Szívesebben venném, ha úgy 1910 körülől datálna a megalkotása, amikor az elhivatásáról szóló híres hallucinációjának történetén is dolgozott, és egy hatásos verbális telitalálatot keresett ahhoz, hogy ne kelljen az elkoptatott plein-air kifejezéssel élnie (csak úgy közbevetőleg, soha nem volt plein-air festő...).

Amikor aztán a jegyzeteit írta, sutba dobta az egészséget, és a napút misztikus magyarázat lett arra az energiára, amivel betegen már egyre kevésbé rendelkezett. Hogyan szólt ez a tanítás? A nap a földre szórja a kreativitást szárba szökkenő sugarait, de ezzel még nem fejeződik be munkálkodása, mert vissza is szívja ezt az energiát egy idő után magához (lélegzetelállító fantáziálás, többször is leírta, tessék csak a kései jegyzeteiben utánaolvasni ennek!). Vagyis a napút ekkor már egy olyan körforgást jelentett, melynek elnevezésében először kapott valódi értelmet az „út” szó (addig csak annyit jelenthetett, hogy útja-módja. Minek? Hát a festésnek). Az utolsó esztendőök önemésztő delíriumában, amikor Csontváry (ahogy érezhette) együtt forgott a napenergiának tulajdonított erőkkkel, már nem volt semmi köze ennek az elnevezésnek a festészet terminológiájához. Misztika lett belőle, talán egy kicsit önelemzés, öndiagnosztika. Nehéz elfogadni ezt, pedig szerves része lehetett annak, ahogyan ő maga is megszűnt lassacskán a nap gyermekének lenni.

Ideírok egy Pilinszky-idézetet: „Színei élénkek, de valójában belülről izzanak, egy megjelölhetetlen, lokalizálhatatlan fényforrástól: az ártatlan mindentudás napjától, a lélek erejétől.” Ennél pontosabban még senki nem fogalmazott, még senki sem került ennyire a közelébe annak, ami a Csontváry-féle napút-festészet lehetett. Úgy érzem, hogy – ami a szín- és fényviszonyokat illeti – Csontváry ecsetjét tényleg az a törekvés vezette, hogy visszaadja azt az izzást, azt a meleget, amit a napnak tulajdonított, de aminek az eredete valójában sokkal közelebb volt hozzá: „sajátos panteizmusa bűvöletében élt” (ugyancsak Pilinszkytól, ld. ugyanott).¹⁷

¹⁷ Pilinszky János: Csontváry olvasásakor. – közölve: *Csontváry-émlékkönyv* 1984. i. m. 32.